Copyright & Creative Commons:
The copyright of articles published in the *Journal of Legal Reserach* remains with the author(s). This journal is published as an open access publication, and all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0). This license permits use, redistribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and the use is non-commercial in nature.
For more information, please refer to the journal's *Open Access Policy* page.

The Role of the Judicial System and Its Affiliated Institutions in Maintaining Order and Security in Baghdad During the Caliphate of al-Mansur al-'Abbasi

Moslem Mirzavand[1], Seyyed Alaeddin Shahrokhi[2*], Dariush Nazari[3], Mojtaba Garavand[4]

S.D.I.I.
The SD Institute of Law Research & Study

Publisher:
Shahr-e- Danesh Research and Study Institute of Law

Article Type:
Original Research

DOI:
10.48300/jlr.2024.469061.2694

Received:
21 July 2024

Accepted:
17 September 2024

Published:
5 May 2026

Abstract

The judicial and adjudicatory system maintains a close relationship with the preservation of order and security in every society, such that any inefficiency or disruption within the administration of justice may give rise to social instability and security crises. Adopting a descriptive-analytical methodology, this study aims to examine the manner in which al-Mansur, the second Abbasid Caliph (136-158 AH / 754-775 CE), who may properly be regarded as the principal architect of the Abbasid polity, utilized the judicial system in order to establish social stability and public order during the early Abbasid era. Given the significance of judicial institutions in resolving disputes and maintaining social security, the study seeks to examine how al-Mansur employed the institutional capacities of the judiciary to consolidate order and stability within the newly established city of Baghdad. Findings indicate that al-Mansur strengthened the judicial system through the appointment of competent judges, the reinforcement of affiliated institutions such as the Shurṭa (police authority) and the Ḥisbah (market and public-morality supervisory institution), and the effective utilization of their regulatory and security-oriented capacities. Through these measures, the Abbasid administration was able to employ the judicial system in establishing social order, urban stability, and administrative control within the newly founded capital of Baghdad.

1. PhD in Islamic History, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Lorestan, Iran.
Email: M.mirzavand44@gmail.com
2. (*Corresponding Author), Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Lorestan, Iran.
Email: shahrokhi.a@lu.ac.ir
3. Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Lorestan, Iran.
Email: nazari.d@lu.ac.ir
4. Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Lorestan, Iran.
Email: garavand.m@lu.ac.

Keywords: Judicial Institution, al-Mansur al-‘Abbasi, Baghdad, Public Order and Security, Shurta, Hisbah.

Excerpted from the Ph.D. thesis entitled "The Impact of the Judical System on Securrity and Social Rights in the Firrst Period of the Abbasid Caliphate", Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Lorestan, Iran.
Funding: The author(s) recived no financial support (funding. Grants and sponsorship) for the research, authorship, and/ or pouplication of this article.

Author Contributions:
Moslem Mirzavand: Conceptualization, Methodology, Formal Analysis, Investigation, Resources, Data Curation, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing, Project Administration.
Seyyed Alaeddin Shahrokhi: Conceptualization, Methodology, Formal Analysis, Investigation, Resources, Data Curation, Supervision.
Dariush Nazari: Conceptualization, Methodology, Formal Analysis, Investigation, Resources, Data Curation, Supervision.
Mojtaba Garavand: Conceptualization, Methodology, Formal Analysis, Investigation, Resources, Data Curation, Supervision.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:
Mirzavand, Moslem, Seyyed Alaeddin Shahrokhi, Dariush Nazari & Mojtaba Garavand. “The Role of the Judicial System and Its Affiliated Institutions in Maintaining Order and Security in Baghdad During the Caliphate of al-Mansur al-‘Abbasi”. *Journal of Legal Research*, 25, no. 65 (May 5, 2026), 544-571.

Extended Abstract

The judicial system played a pivotal role in maintaining order and security in the city of Baghdad during the caliphate of al-Mansur al-‘Abbasi (136-158 AH / 754-775 CE), the second Abbasid Caliph. Any inefficiency or disruption within this system had the potential to generate social unrest and security crises. This study examines the manner in which the strengthening and institutional development of the judicial system contributed to the improvement of Baghdad’s social and security conditions during this formative historical period. Recognizing the critical importance of judicial institutions and their capacity to prevent disorder and instability, al-Mansur undertook significant measures aimed at reforming and consolidating the administration of justice. His first major initiative in this regard was the establishment of Baghdad as a secure political and administrative center insulated, as far as possible, from prevailing political and social threats. Through the careful urban planning of the city by specialists and under the supervision of judicial authorities, particularly with respect to the construction of defensive and security infrastructures, al-Mansur sought to safeguard the city and preserve public peace. These measures were intended not only to facilitate security and administrative oversight, but also to promote demographic expansion and urban development within the newly established capital. As Baghdad rapidly evolved into an intellectual and cultural center of the Islamic world, the necessity for an effective judicial system capable of preserving social order and public security became increasingly apparent. In furtherance of strengthening the judicial order, al-Mansur expanded and consolidated the judiciary through the appointment of qualified judges and systematic allocation of judicial duties and responsibilities. By supporting jurisprudential reasoning (ijtihād) in the resolution of legal disputes and by supervising judicial performance, he promoted both the administration of justice and the protection of individual rights. The increasing openness and accessibility of judicial proceedings, together with heightened attention to the rights of litigants, played an important role in the institutional development of the Islamic judicial system during the Abbasid era. The effective cooperation between the institutions of the Shurṭa and the Ḥisbah and the judicial system likewise constituted a fundamental element in ensuring security and stability in Baghdad. The Shurṭa, functioning as a law-enforcement and security apparatus, was entrusted with the preservation of public order and security. Through monitoring suspicious activities and confronting criminal conduct, it contributed significantly to maintaining peace and order. In addition, the Shurṭa served as the executive arm of the judiciary and was responsible for the enforcement of judicial decisions and penalties. The institution of the Ḥisbah was similarly charged with supervising social conduct, regulating marketplaces, and preventing commercial misconduct and fraud. By enhancing social security and contributing to economic stability, the Ḥisbah played a substantial role in preserving order in Baghdad. Its officials exercised close oversight over commercial transactions and market actors, thereby preventing commercial violations and transforming Baghdad’s markets into secure centers of trade and economic activity. Drawing upon historical evidence and authoritative juridical and legal sources, the study demonstrates that al-Mansur, well-aware of the functional necessity of judicial and quasi-judicial institutions, pursued the systematic strengthening and

development of these bodies. The judicial system and its affiliated institutions underwent significant institutional transformation during his reign, thereby contributing materially to the establishment of order and security in Baghdad. The appointment of competent and qualified judges, coupled with continuous oversight of their performance, reinforced both public security and social order. The findings further indicate that al-Mansur's efforts to organize and institutionalize judicial structures enhanced public confidence in the administration of justice and generated positive consequences for the social life of Baghdad's inhabitants. Legal disputes and social conflicts were reduced, while justice was implemented more effectively and comprehensively. Consequently, the judicial institution during al-Mansur's caliphate functioned not merely as a mechanism for dispute resolution, but also as a crucial instrument for improving social conditions, reducing criminality, and establishing public security. The effective interaction between judicial institutions and their auxiliary bodies ultimately contributed to the emergence of an orderly and secure urban society in Baghdad. This study therefore underscores the significance of judicial institutions in shaping social stability and governance during the Abbasid period and may provide a foundation for further research concerning the influence of judicial systems on political authority and social organization in different historical contexts. Ultimately, the study reveals that the judiciary and its affiliated institutions played a decisive role in the formation of a secure and well-ordered society in Baghdad under the caliphate of al-Mansur. Supported by the institutional capacities of the judiciary and the cooperation of bodies such as the Shurṭa and the Ḥisbah, Baghdad developed into one of the most secure and administratively organized centers of the Islamic world. By recognizing the indispensable relationship between justice, order, and security, al-Mansur placed the consolidation of public trust in governance and justice at the heart of statecraft, thereby forging durable links between political authority and social structure that significantly contributed to Baghdad's endurance as one of the principal centers of Islamic civilization.

کپی‌رایت مقالات منتشرشده در نشریه پژوهش‌های حقوقی نزد نویسنده/نویسندگان محفوظ است. این نشریه به‌صورت دسترسی آزاد منتشر می‌شود و تمامی مقالات آن تحت مجوز Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) منتشر می‌گردند. این مجوز اجازه استفاده، بازنشر و بازتولید محتوا در هر نوع رسانه‌ای را می‌دهد، مشروط بر آنکه به منبع اصلی به‌درستی استناد شود و استفاده صرفاً غیرتجاری باشد.
برای کسب اطلاعات بیشتر، به صفحه «سیاست‌های دسترسی آزاد» نشریه مراجعه فرمایید.

نقش نظام قضا و نهادهای وابسته به آن در نظم و امنیت بغداد در خلافت منصور عباسی

مسلم میرزاوند[۱]، سید علاءالدین شاهرخی[۲*]، داریوش نظری[۳]، مجتبی گراوند[۴]

پژوهشکده حقوق

نوع مقاله: علمی ـ پژوهشی

DOI:
10.48300/jlr.2024.469061.2694

تاریخ دریافت:
۳۱ تیر ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش:
۲۷ شهریور ۱۴۰۳

تاریخ انتشار:
۱۵ اردیبهشت ۱۴۰۵

چکیده

نظام قضا و دادرسی، رابطه‌ای تنگاتنگ با نظم و امنیت در هر جامعه‌ای دارد؛ به‌گونه‌ای که هرگونه ناکارآمدی یا اخلال نظام دادرسی، موجب بروز بحران‌های اجتماعی و امنیتی خواهد شد. مسئله این پژوهش آن است که منصور، دومین خلیفه عباسی (۱۳۶- ۱۵۸ ق.) که درواقع طراح آینده این خلافت نیز بود، با توجه به اهمیت کارکرد نهاد قضا در رفع منازعات و برقراری امنیت و انتظام اجتماعی، چگونه از کارکرد این نهاد در جهت ایجاد آرامش در جامعه آغازین عصر عباسی بهره جست؛ بنابراین هدف این پژوهش بررسی نقش نظام قضا در نظم و امنیت بغداد در دوران خلافت منصور عباسی، با رویکرد توصیفی ـ تحلیلی است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که منصور با توانمندسازی نهاد قضا از طریق گماردن قضات باکفایت، تقویت نهادهای وابسته به آن مانند شُرطه و حِسبه و بهره‌گیری مؤثر از ظرفیت‌های تأمینی آن، کارکرد نظام قضایی را در جهت ایجاد امنیت و انتظام‌بخشی به شهر تازه تأسیس بغداد به کار گرفت.

۱. دکترای تاریخ اسلام، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان. لرستان. ایران.
Email: M.mirzavand44@gmail.com

۲. (*نویسنده مسئول)، استاد، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، لرستان، ایران.
Email: shahrokhi.a@lu.ac.ir

۳. دانشیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، لرستان، ایران.
Email: nazari.d@lu.ac.ir

٤. دانشیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، لرستان، ایران.
Email: garavand.m@lu.ac.ir

کلیدواژه‌ها: نهاد قضا، منصور عباسی، بغداد، نظم و امنیت، شُرطه، حسبه.

برگرفته از رساله دکتری با عنوان «بررسی تأثیر نظام قضایی بر امنیت و حقوق اجتماعی در دوره نخست خلافت عباسی(۱۳۲ تا ۲۳۲ هـ.ق)»، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان. لرستان. ایران.

حامی مالی :

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان :

مسلم میرزاوند: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نظارت بر داده‌ها، نوشتن ـ پیش‌نویس اصلی، نوشتن ـ بررسی و ویرایش، مدیریت پروژه.

سید علاءالدین شاهرخی: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نظارت بر داده‌ها، نظارت.

داریوش نظری: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نظارت بر داده‌ها، نظارت.

مجتبی گراوند: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نظارت بر داده‌ها، نظارت.

تعارض منافع:

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

میرزاوند، مسلم، سید علاءالدین شاهرخی، داریوش نظری و مجتبی گراوند. «نقش نظام قضا و نهادهای وابسته به آن در نظم و امنیت بغداد در خلافت منصور عباسی». مجله پژوهشهای حقوقی، ۲۵، ش. ۶۵ (۱۵ اردیبهشت ۱۴۰۵)، ۵۴۴-۵۷۱.

مقدمه

دادرسی و قضا یکی از نهادهای مهم در نظام اداری و دیوانی خلافت‌های اسلامی بوده که از تحولات سیاسی این خلافت‌ها نیز متأثر می‌شده است. خلفای اسلامی برای پایداری زمامداری و قدرت خویش، توجه ویژه‌ای به نهاد قضا داشتند. از این رو خلفای مقتدر و صاحب عزم و اراده، با تعیین قضات کاردان و مجرب در مسند قضاوت، امنیت و نظم اجتماعی جامعه را سامان می‌بخشیدند و از نابسامانی و آشوب یا هرج‌ومرج اجتماعی جلوگیری می‌کردند. بدین ترتیب شیوه زمامداری خلفا در اداره قلمرو حکومتی و یا حفظ امنیت زیست‌بوم‌های انسانی، تأثیر مهمی بر روند دادرسی و کارکرد نهاد قضا داشت؛ زیرا کارکرد اصلی این نهاد در برقراری عدالت، رفع اختلافات و ستیزه‌های موجود میان مردم، مجازات خاطیان، مجرمان و آشوب‌طلبان و برقراری نظم و امنیت اجتماعی بود. به هر میزان که این نهاد در پرتو زمامداری توانمند، از کارایی برخوردار می‌شد، می‌توانست به اهداف کارکردی خود دست یابد و زمامدار را در تحقق عدالت و امنیت که از ارکان مهم زمامداری بود، یاری دهد. از این رو در خلافت منصور عباسی، نظام قضایی و حوزه عملکردی آن از اولویت‌های اصلی به شمار می‌رفت، به‌گونه‌ای که توجه خاص وی به نظام قضا با تعیین قضات فقیه در بغداد، بیانگر بهره‌گیری منصور از این نهاد در جهت دستیابی به اهداف مورد نظر خود ـ حفظ امنیت و نظم اجتماعی ـ در شهر بغداد بوده است. او در همان آغاز حکومت، به نقش قضات و نظام دادرسی در برقراری امنیت بغداد، پایتخت خود اهتمام ویژه نشان داد. هدف این پژوهش، بررسی و تحلیل نقش نهاد قضا در ایجاد نظم و امنیت شهر بغداد در خلافت منصور عباسی است. برای تبیین بایسته موضوع، این پرسش مطرح شده که نهاد قضا و نهادهای وابسته به آن (شُرطه و حِسبه) در خلافت منصور عباسی چه نقشی در تأمین امنیت و نظم اجتماعی شهر بغداد داشته است؟ پژوهش با ایجاد ارتباط بین دو متغیر «نهاد قضا» و مقوله «نظم و امنیت»، بر این فرضیه تأکید دارد که نهاد قضا و زیرمجموعه‌های آن در خلافت منصور با تقویت و کارآمدسازی از سوی خلیفه، در برقراری نظم، امنیت و آرامش در شهر بغداد پایتخت خلافت نقش مهمی ایفا کرد. این پژوهش که از نوع تحلیل تاریخی است، در مرحله گردآوری داده‌های تاریخی به روش کتابخانه‌ای و در مرحله بررسی و تبیین، با رویکرد توصیفی ـ تحلیلی انجام شده است.

به‌رغم پژوهش‌های بسیاری که در ابعاد مختلف نهاد قضا انجام شده است، درباره موضوع این پژوهش که به بررسی نقش نظام قضا و نهادهای وابسته به آن در نظم و امنیت بغداد در خلافت منصور عباسی اختصاص دارد، پژوهش مستقلی صورت نگرفته است. برای نمونه فهیمه فرهمندپور، احمدرضا خضری و محبوبه فرخنده‌زاده (۱۳۹۰) به بررسی «تحولات دیوان قضایی و تأثیر آن بر وضعیت و جایگاه قضاوت؛ از اوایل خلافت عباسی تا تسلط آل‌بویه بر بغداد»، یعنی از

۱۳۲ تا ۳۳۴ ق. پرداخته‌اند، بی‌آنکه از تأثیرات امنیتی آن بر جامعه سخنی به میان بیاورند. مهرداد فلاحی‌فرد و مجتبی گراوند (۱۳۹۵)، «ساختار نهاد قضا در دو سده پایانی خلافت عباسیان» را بررسی کرده‌اند که از نظر محدوده زمانی با موضوع پژوهش حاضر همخوانی ندارد. جهانبخش ثواقب و شهاب شهیدانی (۱۳۹۵) نیز به «کارکرد نهاد حِسبه در برقراری امنیت اجتماعی شهرها» توجه کرده‌اند که ضمن بررسی کارکردهای مختلف نهاد حِسبه و نقش آن در تأمین امنیت اجتماعی شهرها، اما لزوماً اختصاص به بغداد و نهاد قضا ندارد. محمدحسن بیگی (۱۳۹۹) در «بررسی نهادهای نظامی و اجتماعی در خدمت ساختار قضایی خلافت عباسی»، با اینکه به‌اجمال به معرفی نهادهای زیرمجموعه نهاد قضایی مانند نهاد مظالم، دیوان قضا و حِسبه پرداخته است، به تأثیر امنیتی این نهادها در خلافت عباسی اشاره چندانی نکرده است. از این رو این پژوهش، متمایز از مواردی که برشمرده شد، تلاش دارد به نقش نهاد قضا بر امنیت بغداد در خلافت منصور عباسی بپردازد و مشخص نماید که چگونه احکام قضایی و فعالیت‌های نهاد قضا در دوران وی در جهت ایجاد امنیت و انتظام بغداد تأثیرگذار بوده است.

۱- تعریف مفهومی قضا

«قضا» کلمه‌ای عربی است و به معانی مختلفی اشاره دارد. ابن‌منظور در لسان‌العرب می‌نویسد: قضا، اصل آن قضائی و مصدر فعل قضیت است؛ اسم فاعل آن قاضی است و در ادامه قضا را به معنای حکم کردن، خلق کردن و اراده آورده است.[۵] زبیدی نیز در تاج‌العروس بیان می‌کند که قضیه نیز از ریشه قضا، به معنی حکم آمده و قضاوت نیز از ماده قضا است و معنی «تمام کردن، اعلام و اظهار کردن» می‌دهد.[۶] همچنین قرشی بنایی در قاموس قرآن تأکید می‌کند که قضا به معنای فعل و حتم است.[۷] ابن‌اخوه نیز در باب پنجاه و یکم کتاب خود، قضا را به معنی استوار کردن کاری و تمام کردن آن آورده و در ادامه می‌گوید «چون طبیعت مردمان به نزاع و دوستی مال و پیشی جستن بر یکدیگر نهاده شده، به قاضی نیازمندند تا به دست توانا نزاع را قطع کند و آنان را به اجرای حق وادارد».[۸] در فقه سیاسی، قضا، «فصل خصومات و قطع منازعات»[۹] تعریف شده است.

---

۵. محمدبن مکرم ابن‌منظور، لسان‌العرب، جلد ۳ و ۱۵ (بیروت: دار صادر، ۱٤۱٤ ق)، ۱۸٦.

٦. محب‌الدین زبیدی، تاج العروس من جواهر القاموس، جلد ۱۰ (بیروت: دارالفکر،۱٤۱۰ ق)، ۲۹٦.

۷. علی‌اکبر قرشی بنایی، قاموس قرآن، جلد ۶ (تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۶)، ۱۷.

۸. محمدبن احمد قرشی ابن‌اخوه، آیین شهرداری (معالم القربه فی احکام الحسبه)، ترجمه جعفر شعار (تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰)، ۱۹۴.

۹. فضل‌الله بن روزبهان خنجی، سلوک الملوک، با مقدمه و تصحیح محمد نظام‌الدین (حیدرآباد هند: جی. ام. پرینتینگ پریس،۱۳۸٦ ق/۱۹۹٦ م)، ۹٤.

۲- اهمیت قضا در اسلام

قضا در شریعت اسلام، واجب کفایی است و از دیگران ساقط است؛[۱۰] اما هرگاه کسی شروط داوری را به حد کمال داشته باشد و جز او شخص صالحی نباشد، قضا بر او واجب عینی است.[۱۱] هرگاه فردی لایق تصدی قضا باشد، بدون آنکه درخواست نماید، باید بدان کار گمارده شود.[۱۲] زیرا قضا با اعمال عدالت و کمک به نظم و استقرار امنیت، یکی از عوامل مهم و اساسی برقراری امنیت در اجتماع شناخته می‌شود. از آنجا که «قضا و حکم در میان مردم از آیین‌های پیامبران بوده است»،[۱۳] قاضی از دیدگاه اسلامی و فقهی در روایت‌های نقل‌شده از پیامبر (ص)، دارای جایگاهی مهم و حساس است. از پیامبر (ص) نقل کرده‌اند که در روز قیامت، قاضی عادل را می‌آورند و چنان از او حساب می‌کشند که آرزو می‌کند ای کاش هرگز به داوری نمی‌نشست.[۱۴] خنجی نیز از قول پیامبر (ص) نقل می‌کند «هر که را قاضی ساختند او را کشته‌اند بی‌کارد».[۱۵] این حاکی از آن است که قبول منصب قضا در نزد فقهای مسلمان تا چه اندازه با ترس و احتیاط همراه بوده است. در خلافت منصور عباسی، قضا بر امام ابوحنیفه[۱۶] عرضه شد. بنا به گفته مورخان از اهمیت و سنگینی امر قضا خود را شایسته قضاوت نمی‌دید.[۱۷] از این رو امر خلیفه در تصدی قضای بغداد را نپذیرفت و به همین سبب منصور او را زندانی کرد تا اینکه در سال ۱۵۰ هجری درگذشت.[۱۸] پس از این مخالفت بود که خلیفه تصمیم گرفت منصب قضاوت را به شُریک

---

۱۰. ابن‌اخوه، پیشین، ۱۹۴.

۱۱. همان، ۱۹۵؛ نصرابولیث سمرقندی، بستان العارفین (بمبئی: کتابخانه اشاعه الاسلام، ۱۳۰۴ ق)، ۳۷.

۱۲. همانجا.

۱۳. ابن‌اخوه، پیشین، ۱۹۲.

۱۴. سمرقندی، پیشین، ۳۷.

۱۵. خنجی، پیشین، ۱۰۳.

۱۶. «امام ابوحنیفه در سال ۸۰ ق. در کوفه زاده شد. در اواخر دوره اموی، ابن هُبَیره والی عراق او را دعوت به منصب قضا کرد و وی از آن کار امتناع نمود و با وجود آنکه او را چوب زدند و خواستند مجبور به آن کار کنند، از قضاوت خودداری کرد. بار دیگر در روزگار عباسیان ابوجعفر منصور از او خواست که تولیت قضای بغداد را به عهده گیرد، وی از آن کار امتناع کرد. منصور او را به زندان افکند تا در آنجا در سال ۱۵۰ ق. درگذشت». نک: محمدجواد مشکور، تاریخ شیعه و فرقه‌های اسلام تا قرن چهارم (تهران: اشراقی، ۱۳۸۶)، ۱۰۱.

۱۷. محمد بن جریر طبری، تاریخ طبری، جلد ۱۱، ترجمه ابوالقاسم پاینده (تهران: اساطیر، ۱۳۹۰)، ۴۸۷۳؛ حمدالله مستوفی، تاریخ گزیده، به اهتمام عبدالحسین نوائی (تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۱)، ۲۹۷.

۱۸. مستوفی، پیشین، ۲۹۷؛ مشکور، پیشین، ۱۰۱؛ ابوحنیفه به بیماری و در بغداد بمرد. نک: طبری، پیشین، جلد ۱۱، ۴۸۷۳.

نخعی واگذار کند.[۱۹] با وجود این در دوره‌های بعد، شاگردان ابوحنیفه با انعطاف‌پذیری بیشتری عهده‌دار قضاوت شدند و این گفته لمبتون که «دولت و مذهب از هم فاصله گرفت»،[۲۰] قطعیت پیدا نکرد. بدین شکل، «نهاد قضا در جامعه اسلامی با کارکرد اصلی برپایی و پاسداشت عدالت و دادرسی و جلوگیری از هرج‌ومرج و حفاظت از حوزه اخلاقیات عمومی تلاش نمود نظم و قانون را در جامعه برقرار سازد».[۲۱]

۳- انگیزه‌های منصور در ساختن بغداد

دوره اقامت کوتاه ابوالعباس سفاح بنیان‌گذار خلافت عباسیان در شهرهای انبار و هاشمیه دارالاماره‌های نخستین عباسیان و دوری از شام مرکز امویان و کوفه مرکز شیعیان و تشدید مخالفت‌های سال‌های نخست خلافت عباسی، منصور را به ساخت بغداد هدایت کرد. این شهر جدید که بعدها پایتخت افسانه‌ای عباسیان نام گرفت، می‌بایست دارای استحکامات دفاعی و امنیتی کافی و در مکانی امن، حاصلخیز و مناسب بنا گردد. انگیزه منصور در ساخت بغداد را مورخین بررسی کرده‌اند که در این میان شورش راوندیه، از علل اصلی پیدایش بغداد بوده است.[۲۲] رخدادی که سال و محل وقوع آن را مورخین به اختلاف گزارش می‌کنند؛ اما آغاز آن را حمله به زندان برای آزادی زندانیان راوندی در خلافت منصور دانسته‌اند.[۲۳] گرچه شورش راوندیان باعث به مخاطره افتادن امنیت حکومت نوپای عباسیان و زنگ خطری برای آنان بود، اما به دست منصور و سپاهیانش به‌شدت سرکوب شد.[۲۴] خلیفه پس از این شورش و در جهت امنیت

---

۱۹. محمدبن‌ابراهیم عطار نیشابوری، تذکره‌الاولیاء، به کوشش آ. توکلی. بر اساس نسخه رنولد الن نیکلسون (تهران: بهزاد، ۱۳۸٤)، ۲۴۴؛ سمرقندی، پیشین، ۳۹.

۲۰. ان.ک.س لمبتون، دولت و حکومت در اسلام (سیری در نظریه سیاسی فقهای مسلمان از صدر اسلام تا اواخر قرن سیزدهم)، ترجمه محمد مهدی فقیهی (تهران: شفیعی، ۱۳۸۹)، ۱۸۶.

۲۱. محمدحسن بیگی، «بررسی نهادهای نظامی و اجتماعی در خدمت ساختار قضایی خلافت عباسی»، مطالعات تاریخی جنگ، ۴، ۱۴(۱۳۹۹)، ۲.

۲۲. محمدبن‌علی‌بن‌طباطبا ابن‌طقطقی، تاریخ فخری (در آداب ملک‌داری و دولت‌های اسلامی)، ترجمه محمد وحید گلپایگانی (تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۶۷)، ۲۱۸؛ محمدبن عبدالرحمن ابن‌خلدون، مقدمه ابن‌خلدون، جلد ۲، ترجمه محمد پروین گنابادی (تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۹۰)، ۳۶۰.

۲۳. طبری، پیشین، جلد ۱۱، ۴۷۲۵؛ عزالدین ابن‌اثیر، تاریخ، جلد ۹، ترجمه عباس خلیلی، به تصحیح مهیار خلیلی (تهران: شرکت سهامی چاپ و کتب ایران، بی‌تا)، ۱۳۶؛ محمدبن‌خاوند شاه بن‌محمود میرخواند، تاریخ‌روضه الصفا فی سیره الانبیاء و الملوک و الخلفا، جلد ۵، تصحیح جمشید کیان فر (تهران: اساطیر، ۱۳۸۰)، ۲۵۶۱؛ غیاث‌الدین بن همام‌الدین خواندمیر، حبیب‌السیر، جلد ۲، با مقدمه جلال‌الدین همائی (تهران: خیام، ۱۳۸۰)، ۲۱۳.

۲٤. ابن‌طقطقی، پیشین، ۲۱۶.

خود، اسب آماده‌ای را که «نوبه» می‌گفتند، برای مواقع خطر در نزد خود نگه می‌داشت.[۲۵] بنابراین به خاطر مسائل پیش‌آمده و دوری از مخالفان حکومت و پایگاه‌های آنان، منصور در جهت تثبیت قدرت و امنیت خلافت خود به فکر ساختن شهر بغداد افتاد.[۲۶] او در سال ۱۴۰ ق. به اهالی شام، کوفه، واسط و بصره نوشت که کارگران، هنرمندان، هندسه‌دانان و سازندگان را روانه درگاه او کنند.[۲۷] آنگاه تنی چند از قاضیان و فقها را مأمور کرد که بر کار احداث شهر نظارت کنند که ابوحنیفه نعمان و حجاج بن‌ارطاه در میان ایشان بودند.[۲۸] گفته شده که قاضی حجاج، کار نقشه شهر را بر عهده داشت، قبله مسجد را برپا کرد و نخستین کسی بود که در بصره به‌عنوان قاضی بنی‌عباس منصوب شد.[۲۹]

۳-۱- توجه به جنبه‌های دفاعی و امنیتی در بنای شهر بغداد

در ساخت بغداد، به‌کارگیری نکات امنیتی بیشتر از هر چیز دیگر جلوه می‌کرد. موقعیت طبیعی مکانی، به‌ویژه وجود دو رودخانه دجله و فرات، یکی از این نکات بود. یکی از اهالی مسیحی عراق در تأثیر موانع طبیعی در حفاظت و امنیت مکان بغداد به منصور گفت «بغداد در راه صراه و میان دجله و فرات واقع است. هرگاه کسی با تو به جنگ برآید، دجله و فرات به‌منزله خندق شهر عمل می‌کند و در مواقع خطر، آذوقه و غله از دیار بکر و گاه از دریا و هند و چین و بصره از راه دجله به بغداد می‌آید. میان دو نهر بودن دوری دشمن از توست.»[۳۰] طراحان بغداد به‌خوبی در ساخت شهر از پدیده‌های طبیعی به‌ویژه تأثیر نظامی رودخانه‌ها در امنیت این شهر و مقابله با دشمن استفاده بردند. این نگاه امنیتی در «سختی عبور دشمن از رودهای دجله و فرات و سد کردن راه پیشرَوی نیروهای مهاجم و به تأخیر انداختن آن، دادن فرصت به نیروهای مدافع جهت اتخاذ

---

۲۵. عبدالرحمن ابن‌جوزی، المنتظم فی تاریخ الامم و الملوک، جلد ۸ ، تحقیق محمد عبدالقادر عطا (بیروت: دارالکتب العلمیه، بی‌تا)، ۳۰.

۲۶. بغداد از دیرباز بوده و منصور آن را آباد کرد. نک: احمد بن یحیی بلاذری، فتوح البلدان (بخش مربوط به ایران)، ترجمه آذرتاش آذرنوش، تصحیح محمد فرزان (تهران: سروش، ۱۳۶۴)، ۵۴؛ به نقلی، ابوالعباس سفاح بغداد را بنیان نهاد و سپس منصور مدینه السلام را در آن ساخت نک: ابوعبدالله محمد بن احمد مقدسی، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، ترجمه علینقی منزوی (تهران: کومش، ۱۳۸۵)، ۱۶۵.

۲۷. ابن‌واضح یعقوبی، البلدان، ترجمه محمد ابراهیم آیتی (تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۸۱)، ۷؛ ابن‌اثیر، پیشین، ۲۰۱.

۲۸. مقدسی، پیشین، ۱۶۷.

۲۹. ابوبکر احمدبن علی خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، جلد ۹، تحقیق بشارعواد معروف، اهتمام مصطفی الشکیری (بیروت: دارالمغرب الاسلامی، ۱٤۲۲)، ۱۳۳.

۳۰. طبری، پیشین، جلد ۱۱، ۴۸۶۷؛ ابن‌طقطقی، پیشین، ۲۱۹.

تدابیر دفاعی»[۳۱] حتی در سرکوب شورش‌های داخلی مدنظر بود. افزون بر این «موقعیت ممتاز سوق‌الجیشی»،[۳۲] شهر بغداد را از خطر «هجوم رومیان»[۳۳] دور نگه می‌داشت. شهر را به‌صورت مدور ساختند که وقتی خلیفه در میان آن جای می‌گیرد، موقعیتش نسبت به همه جای شهر یکسان باشد. برای شهر دو دیوار بنا نهادند، دیوار درونی بلندتر از دیوار بیرونی بود و خلیفه قصر خویش را در میان آن ساخت.[۳٤] با تکمیل ساختمان شهر که «جریان گسترده‌ای از تأثیرات هنری ایران»،[۳۵] در آن نمایان بود، منصور دستور داد از شهر واسط، پنج در آهنی آوردند، چهارتا را به درهای درونی و پنجمی را به درِ بیرونی قصر نهادند.[۳٦] بدین ترتیب عباسیان، اموال فراوانی در ساخت و تأمین امنیت بغداد هزینه کردند.[۳۷] منصور با بنای بغداد، پایه‌های دولت عباسی را استوار ساخت و به‌موازات این کارها، سازمان‌های اداری و مالی و دیوانی را در سال ۱۴۶ ق. در بغداد پایه‌گذاری کرد و آن را مدینه‌السلام خواند.[۳۸] طولی نکشید که «بغداد مرکز تجارت و کعبه علم و ادب و هنر شد و ساختمان‌های مجلل و باغستان‌های زیبایی در آن شکل گرفت».[۳۹] در وصف آن گفته‌اند که «هر جنگ برای به دست آوردن آن، هر دفاع برای نگاهبانی آن است. مشهورتر از آن است که وصف شود.»[٤۰]

برای آرامش و اطمینان در برابر تهدیدهای احتمالی و در جهت حفاظت از بغداد، چند اقدام دفاعی و امنیتی صورت گرفت؛ ۱- در آن سوی دجله، شهر رصافه مهدی ساخته شد که در شکل پادگانی نظامی و در جهت پشتیبانی از دفع شورش‌ها در مواقع خطر عمل می‌کرد تا اگر جایی از دو شهر دچار اغتشاش شود، شهر دیگر کار را اصلاح کند.[٤۱] منصور در آنجا به سرداران خود

---

۳۱. نعمت‌الله زکی‌پور و مجید شموسی‌مطلق، «رودخانه‌های عراق و استراتژی‌های نظامی عباسیان»، فصلنامه مطالعات تاریخی جنگ، ۳، ۴(۱۳۹۸)، ۲۴.

۳۲. آ.ج آربری و دیگران، تاریخ اسلام پژوهش دانشگاه کمبریج، ترجمه احمد آرام (تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۵)، ۱۶۷.

۳۳. ابراهیم حسن حسن، تاریخ سیاسی اسلام، ترجمه ابوالقاسم پاینده (تهران: جاویدان، ۱۳۸۶)، ۹۸۸.

۳٤. طبری، پیشین، جلد ۱۱، ۴۹۱۶.

۳۵. عباسعلی آذرنیوشه، «جنبش شهرسازی در سده‌های نخستین خلافت اسلامی»، فصلنامه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ۴، ۱۱(۱۳۹۲)، ۱۲۵.

۳٦. طبری، پیشین، جلد ۱۱، ۴۹۱۶.

۳۷. آذرنیوشه، پیشین، ۱۲۶.

۳۸. بلاذری، پیشین، ۵۵؛ سمیره اللیثی، جهاد الشیعه در دوره اول عباسی، ترجمه محمد حاجی‌تقی (قم: شیعه‌شناسی، ۱۳۸۴)، ۱۲۱.

۳۹. حسن، پیشین، ۹۹۳.

٤۰. مقدسی، پیشین، ۱۶۵.

٤۱. طبری، پیشین، جلد ۱۱، ۴۹۶۱؛ ابن‌اثیر، پیشین، ۲۴۹.

اراضی حاصلخیزی بخشید؛[۴۲] ۲- برای مهار اختلافات و دشمنی قبایل مُضَری و یَمانی، سپاه خود را به محله کرخ بیرون از شهر، کوچ داد؛[۴۳] ۳- افزون بر خارج کردن سپاهیان از شهر، در اقدامی دیگر و در جهت برقراری نظم و امنیت بیشتر، بازاریان و کسبه (مردم عادی) را به اطراف رودخانه کرخ انتقال داد. در بیان انگیزه منصور از این کار، نگرانی‌ای بود که نماینده پادشاه روم در دیدار با منصور مطرح کرد. تصور بر این بود که چون بیگانگان در بازار منزل می‌گرفتند، ممکن بود میان آنها جاسوسانی باشند، یا اینکه بازاریان در شب دروازه‌ها را برای دشمن بگشایند. از این رو بازار را از شهر بیرون برد و آن را خاص نگهبانان کرد.[۴۴] این احتمال هم می‌رود که انگیزه اصلی منصور در جدایی بازار از ارگ خلیفه، آن باشد که راحت‌تر بتواند بر شورشیان علوی رقیب غلبه کند. بنا به گزارش‌های تاریخی، منصور پیروان ابراهیم بن عبدالله علوی[۴۵] را تعقیب می‌کرد. چون ابوزکریا یحیی بن عبدالله، مُحتَسِب بغداد هواخواه ابراهیم بود و پیروان ابراهیم را در بازار راه می‌داد تا آنکه روزی بر منصور شوریدند، خلیفه، ابوالعباس طوسی را سوی آنها فرستاد که سرکوبشان کرد و ابوزکریا را گرفت و کشت. همین ماجرا یکی از علل انتقال بازارهای بغداد به خارج حصار شهر یعنی «کرخ» در آن زمان بود.[۴۶] این موضوع بیانگر آن است که امنیت شهری و عمومی در نزد منصور از اهمیت زیادی برخوردار بوده و توجه به آرامش و تداوم امنیت اجتماعی و اقتصادی در نزد حکومت از ارکان پیدایش بغداد بوده است.

۴- منصور و کارآمدسازی نهاد قضایی در جهت امنیت بغداد

در دوره خلافت منصور ساختار نهاد قضا به‌صورت مشخص‌تری در تمدن اسلامی حیات خود را دنبال می‌کرد. درواقع پس از گسترش اسلام در پی فتوحات مسلمانان در مناطق خارج از جزیره‌العرب، اعراب مسلمان با دیگر ملت‌ها و نژادها ارتباط برقرار کردند. اوضاع‌واحوال جدید مقتضی آن بود که جهت حل‌وفصل خصومات و حل اختلافات، تدابیر جدیدی اتخاذ شود. ازجمله خلفا که در دوران اولیه خلافت اسلامی، خود امر داوری و قضاوت را بر عهده داشتند، نظر به توسعه و فزونی کارها ناگزیر شدند اشخاص دیگری را برای قضاوت برگزینند تا به نیابت خلیفه بر طبق احکام قرآن و سنت نبوی به دعاوی و شکایات رسیدگی کنند.[۴۷] بر پایه همین

---

۴۲. طبری، پیشین، جلد ۱۱، ۴۹۶۱.

۴۳. حسن، پیشین، ۸۹۳.

۴۴. طبری، پیشین، جلد ۱۱، ۴۹۱۹؛ ابن اثیر، پیشین، ۲۱۹.

۴۵. برادر محمد نفس زکیه که در سال ۱۴۵ ق. در خلافت منصور در بصره قیام کرد. نک: علی بن حسین مسعودی، التنبیه والاشراف، ترجمه ابوالقاسم پاینده (تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۸۱)، ۳۲۲.

۴۶. طبری، پیشین، جلد ۱۱، ۴۹۱۹؛ ابن‌اثیر، پیشین، ۲۱۹.

۴۷. علی حجتی کرمانی، سیر قضاوت در ادوار مختلف تاریخ (تهران: آوند دانش، ۱۳۷۹)، ۳۹۳.

ضرورت، خلیفه منصور کوشید بر بنیاد پیشنهاد ابن‌مقفع ایرانی، قانونی یگانه و رسمی در حکومت بر مبنای قرآن و سنت پیغمبر [در رابطه با قوانین جزایی و مدنی][۴۸] وضع شود، به‌گونه‌ای که دیگر، فقها حق وضع قانون نداشته باشند، بلکه در مسائل قضایی، آرای خود را به خلیفه وقت که تنها قانونگذار به شمار می‌رفت، عرضه نمایند.[۴۹] در حقیقت در خلافت منصور، نظام قضایی اسلامی به‌تدریج در حال شکل‌گیری و توسعه بود، اما هنوز به یک سیستم حقوقی منسجم نرسیده بود. این اقدام به دنبال ایجاد وحدت در نظام قضایی و جلوگیری از پراکندگی آرای فقهی صورت گرفت و هدف آن ایجاد نظام حقوقی یکپارچه و تقویت نهاد خلافت و کاهش نفوذ فقها در امور حکومتی بود. با وجودی که انگاره قانون یگانه صورت عملی به خود ندید، اما عنایت منصور به نهاد قضا در اشکال مختلف دیگری دنبال شد. طبری، آنجا که به بیان نگرش منصور درباره شخصیت‌های قابل اعتماد و مفید در حکومت می‌پردازد،[۵۰] از زبان او نخستین گروه مهم را قاضیانی که حکم به راستی می‌کنند، معرفی می‌کند؛[۵۱] بنابراین در همان ابتدا و بنا به اهمیت و نقشی که نهاد قضا می‌توانست در دولت عباسیان و به‌ویژه در تختگاه آنان ـ بغداد ـ داشته باشد، خلیفه تلاش می‌کرد فردی باتجربه را که در او علم داوری می‌دید، برای تصدی قضای این شهر انتخاب کند. با اینکه کوشش او در این زمینه و در راضی کردن امام ابوحنیفه نعمان به قاضی‌القضاتی بغداد به نتیجه نرسید،[۵۲] اما یحیی بن سعید انصاری[۵۳] که در انبار هاشمی قاضی ابوالعباس بود، را برای قضاوت به بغداد فراخواند و به‌عنوان نخستین قاضی

---

۴۸. در رابطه با مباحث مدنی (اجاره، بیع، صلح و رهن) در قرآن و سنت نبوی وجود دارد و قضاوت در این امور به تفسیرهای فقهی و نظرات مختلف فقها وابسته بود و موازین و معیارهای مشخص و یکسانی که بتوانند اختلافات را حل‌وفصل کنند، وجود نداشت. درواقع تفسیرهای متفاوت از نصوص دینی، اصول فقهی و شرایط اجتماعی ـ اقتصادی زمان عامل اختلافات قضات بود. به همین خاطر، نحوه قضاوت و صدور احکام به شدت تحت تأثیر اختلافات فقهی و تفسیرهای فردی قرار داشت که می‌توانست به صدور احکام متفاوت برای یک موضوع مشابه شود.

۴۹. محمدعلی امام شوشتری، «تأثیر حقوق ایرانی روزگار ساسانی در گسترش حقوق اسلامی»، مجله معارف اسلامی، ۱۳(۱۳۵۰)، ۵۲؛ فهمیه فرهمندپور، احمدرضا خضری و محبوبه فرخنده‌زاده، «تحولات دیوان قضایی و تأثیر آن بر وضعیت و جایگاه قضاوت؛ از اوایل خلافت عباسی تا تسلط آل‌بویه بر بغداد»، فصلنامه مطالعات فرهنگی، ۳، ۱۰(۱۳۹۰)، ۹۴.

۵۰. به ترتیب قاضی، صاحب شُرطه، صاحب خراج و صاحب برید.

۵۱. طبری، پیشین، جلد ۱۱، ۴۹۹۴.

۵۲. ابن‌اثیر، پیشین، ۲۰۱؛ عطار نیشابوری، پیشین، ۲۴۴.

۵۳. «یحیی بن سعید انصاری ملقب به ابوسعید، قاضی بنی‌امیه بود. اولین کسی که او را به قاضی منصوب کرد یوسف بن محمد ثقفی در زمان ولید بن عبدالملک اموی بود؛ زیرا حکام شهرها به جای خلفا، قضات را تعیین می‌کردند. او در زمان بنی‌امیه در مدینه قاضی بود». نک: خطیب بغدادی، پیشین، جلد ۱۶، ۱۵۵.

بغداد بر مسند قضاوت نشاند.[۵۴] مسعودی افزون بر یحیی بن سعید، از دیگر قاضیان منصور در بغداد، از ابان بن صدقه، عثمان بن عمرو بتی و عبدالله بن محمد بن صفوان نام برده است.[۵۵]

توجه منصور به انتصاب قضات شهرها و خارج کردن آن از دایره والیان مناطق و حُکام شهرها، منحصر به بغداد نماند و در سایر ممالک تحت قلمرواش نیز صورت گرفت. به روایتی که یعقوبی نقل کرده، منصور نخستین کسی بود که از طرف خود برای شهرها قاضی تعیین کرد و پیش از آن، والیان قضات را معین می‌کردند. قضات او عبارت بودند از: عثمان بن عمر تمیمی، یحیی بن سعید انصاری، سپس عبدالله بن صفوان جمحی در بغداد، شریک بن‌عبدالله نخعی در کوفه، عمر بن عامر سلمی و سپس سوّار بن عبدالله عنبری در بصره و عبدالله بن لهیعه حضرمی در مصر.[۵۶] خطیب بغدادی[۵۷] نیز از حسن بن عماره، قاضی ابوجعفر منصور در بغداد نام برده که در سال ۱۵۳ ق. در بجیله درگذشته است. به روایت طبری، هنگام مرگ منصور در سال ۱۵۸ ه.ق. قضای بغداد با عبیدالله بن محمد جمحی[۵۸] بوده است.[۵۹] یعقوبی (م ۲۹۰ ه.ق.)، قضات بغداد را نسبت به همه قاضیان ممالک اسلامی ستوده است و می‌نویسد «از قاضیان بغداد فقیه‌تر نمی‌توان یافت».[۶۰]

با این توصیف، منصور قضات کارآمد، توانمند و آگاه به مسائل قضایی را در شهر بغداد منصوب کرد تا به‌طور مستقل امور قضایی آنجا را بر عهده بگیرند. او از قضات به‌عنوان نهادی مستقل و مؤثر برای برقراری امنیت و عدالت در شهر بغداد استفاده کرد و با سازمان‌دهی نظارتی که در ساختار اداری کشور به وجود آورد، تلاش کرد تا نهاد قضا بهترین خدمات قضایی را به جامعه ارائه کند. چنان‌که در اعتراض به یکی از قضات که به بدگویی و سخن‌چینی از شخصی پرداخته بود، در مکتوبی به او نوشت: «جعلناک قاضیاً لا ساعیاً».[۶۱] همچنین برای نظارت و

---

۵۴. همانجا؛ ابوبکر محمدبن خلف وکیع، اخبار القضاه، جلد ۳، تحقیق عبدالعزیز مصطفی المراغی (قاهره، مصر: المکتبه التجاریه الکبری، ۱۳۶۶ ق)، ۲۴۱.

۵۵. مسعودی، پیشین، ۳۲۳.

۵۶. ابن‌واضح یعقوبی، تاریخ، جلد ۲، ترجمه محمد ابراهیم آیتی (تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۸۲)، ۳۸۷؛ مقدسی، پیشین، ۱۸۳.

۵۷. خطیب بغدادی، پیشین، جلد ۸، ۳۲۲.

۵۸. «او اهل مکه بود و منصور او را که اهل علم و ادب بود، به قضاوت شهر بغداد برگزید و تا زمان مرگ منصور قضاوت داشت. خلیفه مهدی او را به قضای مدینه فرستاد و قضاوت و نماز مدینه با او بود». نک: خطیب بغدادی، پیشین، جلد ۷، ۱۲.

۵۹. طبری، پیشین، جلد ۱۲، ۵۰۶۶.

۶۰. یعقوبی، البلدان، پیشین، ۵.

۶۱. ما تو را به قضا و حکومت نصب کردیم، نه به سعایت دیگران. نک: میرخواند، پیشین، ۲۵۷۰.

اشراف بیشتر بر امور اداری و قضایی، گاه مأمور مخصوصی برای مراقبت قاضی و امثال آن تعیین می‌کرد تا احکام صادره قاضی توسط این بازرس، یا عامل برید به خلیفه گزارش گردد و در صورت تخلف، به‌شدت برخورد می‌شد.[۶۲] با این حال او از قضات به‌عنوان نهادی مؤثر برای اجرای قوانین و حکم‌ها به نفع حکومت خود استفاده کرد. در یک مورد که نظام قضا در سرکوب مخالفان شیعی منصور و حفظ ساختار قدرت عباسیان عمل کرد، مربوط به قضاوت ابن‌عُلاثه قاضی است. ماجرا از این قرار بود که منصور دستور داد در سال ۱٤۹ ه.ق. عبدالله بن علی[۶۳] را به همراه کنیز او در زندان خفه کنند. آنگاه با دسیسه اتاق را روی سر آنها خراب کرد. پس از آن، ابن‌علاثه قاضی با حاضر شدن بر سر جنازه‌ها، مرگ آنها را تأیید نمود و به طرفداری از دولت، علت آن را ناشی از ریزش حادثه اعلام کرد.[٦٤]

با اینکه سرکوب این دسته از مخالفان شیعی که در این دوره خطرات سیاسی و نظامی داشتند، با کمک قاضیان طرفدار حکومت صورت می‌گرفت و نشان می‌داد که استقلال واقعی قضا به‌طور کامل محقق نشده است، اما توجه به ساختار نهاد قضا و به‌کارگیری قضات مهم در تأمین امنیت دولت عباسیان و به‌ویژه شهر بغداد مؤید آن است که در نزد خلیفه، توجه به قضا و داوری در مسئله حل اختلافات مردم بسیار اهمیت داشته است. از این رو منصور با توجه به اهمیت نقش قضات در برقراری امنیت، به تقویت و توسعه هرچه بیشتر نظام قضایی بغداد پرداخت. در دوره او، «مقام و منصب قاضی اهمیت فوق‌العاده‌ای یافت و با وجودی که وظیفه سیاسی یا اقتصادی بر عهده نداشت»،[٦٥] در حل‌وفصل اختلافات نقش مهم داوری میان مردم را بر عهده گرفت. ماوردی، از اندیشه‌گران سیاسی خلافت عباسی، آنجا که ده وظیفه عام قضات را در این دوره برمی‌شمرد، نخستین صلاحیت قاضی را حل‌وفصل نزاع ذکر می‌کند. سپس در ادامه به ولایت بر محجورین، سرپرستی اوقاف، اجرای وصیت‌ها، ازدواج دختران یتیم، اجرای حدود، نظارت بر منافع همگانی، بازرسی گواهان، دریافت حقوق شرعی از کسانی که در پرداخت کوتاهی می‌کردند و رعایت برابری در داوری اشاره می‌کند.[٦٦]

---

٦٢. طبری، پیشین، جلد ۱۱، ۵۰۳۷؛ جهانبخش ثواقب، «کارکرد سیاسی ـ اجتماعی دیوان برید در خلافت عباسی»، فصلنامه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ۸، ۲۶(۱۳۹۶)، ۱۰۹؛ محمد آبادی، «بحثی در پیرامون برید»، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه آذرآبادگان تبریز، ۲۹، ۱۲۲(۱۳۵۶)، ۲۲۴.

٦٣. از کسان نفس زکیه.

٦٤. علی بن حسین مسعودی، مروج‌الذهب و معادن الجوهر، جلد ۲، ترجمه ابوالقاسم پاینده (تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۸۲)، ۳۰۹.

٦٥. آلبرت حبیب حورانی، تاریخ مردمان عرب، ترجمه فرید جواهرکلام (تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۴)، ۶۵.

٦٦. علی بن محمد ماوردی، آیین حکمرانی، ترجمه و تحقیق حسین صابری (تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳)، ۱۴۹-

در خلافت منصور[۶۷]، همچنین عرصه قدرت قضایی تا آنجا وسعت گرفت که هر قاضی روزانه تا پنجاه پرونده را رسیدگی می‌کرد. جریان دادرسی علنی بود و غیر از دعاوی مربوط به صاحب‌منصبان عالی‌رتبه پلیس و دعاوی جزایی[۶۸]، قاضی به کلیه اختلافات رسیدگی می‌کرد.[۶۹] از دیگر تحولات نظام قضایی دوره منصور مربوط به حضور شهود دائمی در دادگاه‌ها است که در دوره قضاوت غَوث بن سلیمان بر مصر پدید آمد.[۷۰] افزون بر این منصور در سال ۱۵۳ ق. به رجال دولتی و قاضیان فرمان داد به‌جای عمامه، قَلَنسُوَه[۷۱] بر سر بگذارند.[۷۲] همچنین در دوره منصور، حقوق قاضی به ماهی سی دینار که «از بیت‌المال مسلمانان»[۷۳] پرداخت می‌شد، تثبیت شد و نخستین قاضی که آن حقوق را گرفت، ابن‌لمیعه قاضی بغداد بود.[۷۴]

از دیگر اقدامات منصور در بهره‌مندی مؤثرتر از نهاد قضا در ایجاد امنیت شهری بغداد، سامان‌دهی نهادهای شرطه و احتساب بود که در پیوند با نظام قضا قرار داشتند و این نهاد را در تحقق اهداف قضایی و امنیتی خود یاری می‌دادند. در ادامه، حیطه وظایف این دو نهاد و چگونگی ایفای نقش در برقراری نظم و امنیت عمومی بغداد بررسی می‌شود.

۵- بهره‌گیری از توان اجرایی شُرطه در تأمین امنیت و نظم بغداد

۱۵۱؛ ان.ک.س لمبتون، سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام، ترجمه یعقوب آژند (تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۱)، ۷۸.

۶۷. نک: نتیجه.

۶۸. در زمان خلافت منصور عباسی و در نبود سیستم قانونی مدون قضاوت و محاکمه اشخاص در موضوعات جزایی توسط قاضیان معمولاً بر اساس نصوص دینی، اجتهادات فقهی و سنت‌های اجتماعی و بر اساس اصول فقه اسلامی و متون دینی انجام می‌شد؛ و از نظر جرایم تعزیری چون در قرآن و سنت به صورت مشخص تعیین نشده‌اند، قاضی می‌توانست بر اساس اجتهاد فردی یا اجتهاد فقها و بر اساس شرایط اجتماعی و اقتصادی زمان خود برخی اعمال را که با اصول کلی فقه و نصوص دینی همخوانی داشته باشد، جرم بداند. در نظام حقوقی اسلامی، اصل قانونی بودن مجازات به طور کامل وجود نداشت و قاضی می‌توانست بر اساس تفسیرهای خود و اجتهادات فقهی، مجازات‌هایی را تعیین کند که لزوماً در قانون یا نصوص دینی به وضوح بیان نشده بودند.

۶۹. علی مظاهری، زندگی مسلمانان در قرون وسطا، ترجمه مرتضی راوندی (تهران: صدای معاصر و علم و هنر، ۱۳۷۸)، ۱۸۰.

۷۰. ابوعمرمحمدبن یوسف کندی، اخبار قضاه مصر، به روایت محمد عبدالرحمن البزاز، تحقیق و بررسی حسین انصار (قاهره: دارالکتب والوثائق القومیه، ۱۴۲۶ ق)، ۷۰؛ آدام متز، تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو (تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۸)، ۲۵۸.

۷۱. نوعی کلاه.

۷۲. جرجی زیدان، تاریخ تمدن اسلام، ترجمه علی جواهرکلام (تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۴)، ۹۴۹.

۷۳. یعقوب بن ابراهیم ابویوسف، الخراج، ترجمه محمدرحیم ربانی‌زاده (تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۹)، ۲۴۸.

۷۴. زیدان، پیشین، ۱۹۰.

شُرطه[۷۵] و نظام قضا هر دو دارای نقش‌های بسزایی در استقرار نظم و حفظ امنیت در خلافت منصور بودند. از این رو منصور شُرطه را پس از مقام قاضی، از شریف‌ترین مردان درگاه خود دانسته و گفته بود مُلک بی شُرطه سامان نمی‌گیرد، زیرا شُرطه است که با «انصاف و عدالت، داد ضعیف را از قوی می‌گیرد».[۷۶] به نظر نخستین باری که از شُرطه در دورهٔ منصور و در تحولات سیاسی و تمدنی دولت عباسیان نامی به میان می‌آید، مربوط به ماجرای قتل ابومسلم خراسانی باشد. به گفته صاحب اخبارالطوال، شَبَث بن رَوح سالار شُرطه یکی از سه نفری بود که به دستور منصور، به کشتن ابومسلم پرداخته است.[۷۷] حجاج بن ارطاه، از قضات این دوره نیز در کشتن ابومسلم طرف مشورت بوده است.[۷۸] احتمالاً حجاج بن ارطاه بر اساس ترکیبی از اجتهادات فقهی، شرایط سیاسی و اجتماعی و تهدیدات امنیتی و نظامی که او برای حکومت عباسیان داشت، بر پایه ضرورت حفظ حکومت اسلامی، حکم به قتل او داده باشد. با قتل ابومسلم، خلیفه به جهت حفاظت از اماکن عمومی دستور داد تا هزار صره که در هر یک، سه هزار درهم بود، به سپاهیان داده شود تا از آشوب سپاهیان به خونخواهی ابومسلم جلوگیری و امنیت شهر حفظ گردد.[۷۹]

آنچه از بررسی منابع تاریخی به دست می‌آید، با ساختن شهر بغداد برقراری نظم و امنیت در آن نیز در نزد خلیفه حائز اهمیت بوده است؛ بنابراین شُرطه بغداد از نخستین تشکیلات حکومتی این شهر بود که ابوجعفر منصور در سال ۱۴۶ ق. آن را بنیاد نهاد.[۸۰] این نهاد، مسئولیت حفظ نظم و امنیت عمومی شهر بغداد را بر عهده گرفت و وظیفه داشت تا از ورود افراد ناشناس یا متجاوزان به شهر جلوگیری کند و امنیت شهر را تضمین سازد. با تشکیل شُرطه بغداد، عبدالجباربن عبدالرحمان ازدی[۸۱] صاحب الشُرطه آن شد.[۸۲] کمی بعد منصور او را عزل کرد و به حکومت خراسان فرستاد و برادرش [عمر]بن عبدالرحمان را به‌جای وی نهاد، اما او نیز به دلیل نافرمانی از شُرطگی بغداد برکنار شد. سپس موسی بن کعب تمیمی و پس از او مسیب بن زهیر

---

۷۵. پلیس دوره عباسیان که عهده‌دار برقراری نظم و امنیت بودند.

۷۶. طبری، پیشین، جلد ۱۱، ۴۹۹۴؛ ابن‌اثیر، پیشین، ۲۸۰؛ میرخواند، پیشین، ۲۵۷۱.

۷۷. احمد بن داود دینوری، اخبارالطوال، ترجمه محمود مهدوی دامغانی (تهران: نشر نی، ۱۳۸٤)، ٤۲۱.

۷۸. همان، ۴۱۷.

۷۹. میرخواند، پیشین، ۲۵۵۷.

۸۰. ابن‌خلدون، پیشین، جلد ۱، ۴۷۹.

۸۱. چندی رییس شُرطه منصور بود، سپس او را عزل کرد و حکومت خراسان داد و در آنجا نافرمانی گرفت. مهدی فرزند خلیفه به جنگ او رفت و به بغداد فرستاد و منصور دستور داد گردنش را بزنند. نک: یعقوبی، البلدان، پیشین، ۱۷.

۸۲. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، پیشین، ۳۸۷.

ضبی[۸۳] به ترتیب به صاحب شُرطگی بغداد دست یافتند.[۸٤]

نزدیکی صاحب‌الشُرطه با خلیفه در کنار نیروهای چشمگیر، کارآمد، مسلح و همیشه آماده شُرطه، اهمیتی خاص به مقام شُرطه بغداد بخشیده بود.[۸۵] این نهاد به‌عنوان نهادی اجرایی، وظیفه پیشگیری از جرم[۸٦] و تخلفات را بر عهده داشت و در صورت وقوع جرم، اقدام به مقابله با متخلفان می‌کرد. روایت ابن‌خلدون نیز به همین مطلب اشاره دارد که «شُرطه جنایات را در مراحل ابتدایی رسیدگی می‌کرد و آنگاه کیفرهای شرعی را پس از حکم قاضی اجرا می‌ساخت».[۸۷] در حقیقت اجرای احکام قضا از وظایف اصلی نیروی شُرطه بود. آنها تابعی از تشکیلات قضایی و بازوی اجرایی دستگاه قضا بودند[۸۸] و به جرایم و اجرای حدود و مجازات سارقان[۸۹] و امر قصاص، آنجا که از طرف قاضی تعیین می‌شد، می‌پرداختند؛[۹۰] همچنین در کنار نظام قضا به حفظ نظم و امنیت اجتماعی در بغداد کمک می‌کردند.

شُرطه‌ها همچنین با نظارت بر فعالیت‌های مشکوک و با پیشگیری از جرم و تقلیل جرایم به حفظ امنیت اجتماعی بغداد کمک می‌کردند و با برخورد با «عناصر متهم و مشکوک و افراد اوباش و فرومایه و تبهکار»، آنها را از شرارت بازمی‌داشتند.[۹۱] گاه نیز در راه حفظ نظم و برقراری

---

۸۳. ابن‌اثیر علت برکناری مسیب بن زهیر از ریاست شُرطه را این می داند که او منشی خود ابان بن بشیر را تازیانه زد تا مُرد. سپس به شفاعت مهدی بعد از یک مدت زندان مجدد به کار خود بازگشت. نک: ابن‌اثیر، پیشین، ۲۸۹.

۸٤. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، پیشین، ۳۸۷.

۸۵. علیرضا اشتری تفرشی و هاشم آقاجری، «جایگاه و توانمندی‌های سیاسی نهاد شُرطه بغداد»، فصلنامه تاریخ و تمدن اسلامی، ۴، ۷(۱۳۸۷)، ۷۶.

۸٦. در این دوره و در نبود قانون مدون، فهرست مشخصی از اعمال مجرمانه وجود نداشت، اما جرایم شرعی به وضوح در متون دینی و فقهی مشخص بودند و مردم از حدود و ثغور رفتارهای مجرمانه از طریق آموزش‌های مذهبی، خطبه‌ها و سنت‌های اجتماعی آگاه بودند؛ بنابراین شرطه با نظارت بر رفتارهای عمومی به جرایمی مانند اجرای حد شرعی زنا، شرب خمر، اجرای قصاص، اجرای احکام قضایی، دستگیری سارقان، مراقبت از زندانیان بزهکار، حفاظت از بازار شهر و... می‌پرداخت.

۸۷. ابن‌خلدون، پیشین، جلد ۱، ۴۷۹-۴۸۰.

۸۸. بیگی، پیشین، ۳.

۸۹. میزان مجازات سارقان تعزیری چون در فقه اسلامی به‌طور مشخص تعیین نشده و قاضی با توجه به شرایط و شواهد موجود و نوع و شدت جرم، سابقه سارق و وضعیت اجتماعی و اقتصادی مجازات مناسب را تعیین می‌کرد. اگر سرقت حدی باشد (نک: سوره مائده: ۳۸)، به قطع دست می‌انجامید و اگر حدی نبود، قاضی می‌توانست بر اساس اجتهاد خود، مجازاتی شامل حبس، شلاق و یا سایر مجازات‌ها را تعیین کند.

۹۰. ابن‌خلدون، پیشین، جلد ۱، ۴۲۷.

۹۱. همان، ٤۸۰.

امنیت عمومی «بزهکاران را تعزیر و تأدیب می‌کردند».[۹۲] بدین ترتیب حفظ نظم و آرامش را در محل‌های عمومی شهر و بازارهای بغداد، برقرار و از وقوع جرم و تخلفات جلوگیری می‌کردند. به همین نحوه «حفظ نظم در خیابان‌ها و جاهای پرجمعیت و جلوگیری از گرد آمدن مردم به هنگام رفت‌وآمد خلیفه ـ از بیم سوءقصد ـ از وظیفه‌های انتظامی شُرطه بوده است».[۹۳] همچنین اجرای دستورهای اداری ـ قضایی نهاد دادرسی و به‌ویژه حفظ نظم دادگاه‌ها و اداره و نگهبانی زندان‌ها و زندانیان بغداد نیز با شُرطه بود.[۹٤] یعقوبی در توصیف محلات بغداد، شُرطه‌ها را دارای محلهٔ جداگانه در مَطبَق بغداد می‌داند، آنگاه می‌گوید: «زندان بزرگ مَطبَق، دارای ساختمان محکم و باره استوار است».[۹۵] او همچنین از زندان دیگری در بغداد به نام زندان «باب‌الشام» نام برده است.[۹٦] از آنجا که همواره دولت، حفظ امنیت و نگهبانی نظم در پایتخت را از شُرطه‌ها می‌خواست، به نظر می‌رسد از همان دورهٔ منصور تأمین امنیت و حفاظت از زندان‌های بغداد نیز با صاحب شُرطه بوده است. کشف اموال سرقت‌شده و استرداد آن به دارندگانشان و به همراه آن مجازات مرتکبان، بارها از سوی کارکنان سازمان شُرطه انجام گرفته است.[۹۷] چون شُرطه‌ها مراقب امنیت و نظم بودند و حکم قاضی و مُحتَسِب را اجرا می‌کردند، اگر «در احضار متهم و یا گواه به قوه قهریه نیاز بود» نیز به آن می‌پرداختند.[۹۸]

مأموران شُرطه سلاحی به نام تبرزین داشتند و آن قمه بلندی بود که از کمر آویخته می‌شد.[۹۹] آنها در مواقع اضطرار که رفتارهای مشکوک یا تهدیدکننده نظم عمومی را مشاهده می‌کردند، در چهارچوب قوانین و احکام شرعی و بر اساس عرف و سنت‌های موجود مأموریت داشتند که «جلوی شورش‌ها، قیام‌ها، خیزش‌ها و اغتشاشات بر ضد حکومت را بگیرند و کسانی را که برهم‌زننده نظم عمومی بودند، مجازات کنند».[۱۰۰] حتی ریاست یکی از حساس‌ترین مراکز مهم نظامی این دوره که «اسلحه‌خانه بغداد بود، با ریاست شُرطه بود».[۱۰۱] چه‌بسا که امور مربوط به

---

۹۲. همان، ٤۲۷.

۹۳. محمدحسین ساکت، نهاد دادرسی در اسلام (مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۶۵)، ۳۷۰.

۹٤. همان، ۳۷٦.

۹۵. یعقوبی، البلدان، پیشین، ۹.

۹٦. همان، ۱٦.

۹۷. ساکت، پیشین، ۳۷۴.

۹۸. همان، ۳۷۷.

۹۹. متز، پیشین، ۴۵۸.

۱۰۰. ساکت، پیشین، ۳۶۹.

۱۰۱. یعقوبی، البلدان، پیشین، ۱٦.

کیفرها و مسائل وابسته به حفظ جان مردم را به‌طور مطلق به شُرطه واگذار می‌کردند، چنان‌که او به استقلال و بدون دخالت قاضی این‌گونه وظایف را انجام می‌داد.[۱۰۲] این نکته حاکی است که به‌طور مشخص در دوره منصور، نهاد شُرطه نقش اساسی در حفظ امنیت شهر بغداد و تضمین نظم و امنیت اجتماعی داشت و تلاش می‌کرد با اقدامات تأمینی و تربیتی، امنیت عمومی و آرامش شهروندان را تضمین کند. از سویی دو نهاد نظام قضایی و شُرطه با هماهنگی مناسب برای حفظ امنیت و اعمال عدالت در جامعه باید با هم همکاری می‌کردند. شُرطه نیاز به همکاری و هماهنگی با نظام قضایی داشت تا اقدامات خود را بر اساس قوانین و اصول اسلامی انجام داده و از حقوق افراد پایبندی کنند. این تعامل و تعهد مشترک بین این نهادها، موجب ارتقای امنیت و حقوق اجتماعی در این دوره می‌شد.

۶- به‌کارگیری نهاد شبه‌قضایی حِسبه در حفاظت از انتظام بازار و امنیت عمومی شهر

حِسبه به معنی طلب ثواب و ثواب‌طلبی در نیکی‌ها و کوشش در به دست آوردن آن از راه خضوع و انجام کار نیک است.[۱۰۳] در حکومت‌های اسلامی به کسی که مسئولیت حِسبه را بر عهده داشت، مُحتَسِب می‌گفتند. متصدی امور حِسبه که بر رفتارهای اجتماعی و مذهبی وظیفه امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر[۱۰۴] داشت، از «جانب خلیفه یا سلطان»،[۱۰۵] انتخاب می‌شد و می‌بایست فردی آزاد، عادل و پاک‌دامن، برخوردار از درایت و قاطعیت و عالم به احکام شریعت می‌بود.[۱۰۶] در دولت عباسیان، مُحتَسِب به قاضی و حِسبه وابسته بود. حِسبه جایگاهی حدِّ وسط میان احکام قضا و دادرسی از یک سو و احکام مظالم از سوی دیگر داشت.[۱۰۷] این مقام که شأن قضائی و اجرایی داشت، تابع دستگاه اجرایی (نظام دیوانی) بود نه قضایی، ولی احکام دستگاه

---

۱۰۲. ابن‌خلدون، پیشین، جلد ۱، ۴۸۰.

۱۰۳. ابن‌منظور، پیشین، جلد ۳، ۳۱۵.

۱۰٤. بر اساس اصول و قواعد مشخص دینی و اجتماعی، مُحتَسِب می‌توانست رفتارهای ناشایست را تحت تعقیب قرار دهد. نظارت بر بازار (جلوگیری از تقلب و گران‌فروشی) و منکرات (جلوگیری از رفتارهایی که برخلاف موازین اخلاقی و دینی بودند، مانند قمار، فروش مشروبات الکلی و جلوگیری از فساد اخلاقی) و معروفات (برپایی نماز جماعت، پرداخت زکات و واجبات مالی، رعایت حقوق همسایگان و احترام به والدین و بزرگ‌ترها) و مواردی از این قبیل می‌پرداخت. با این حال، برخی از مُحتَسِب‌ها ممکن بود تفسیری شخصی از منکرات داشته باشند و این می‌توانست منجر به تفاوت در نحوه اجرای وظایف آنها شود.

۱۰۵. خنجی، پیشین، ۱٦۲.

۱۰٦. ماوردی، پیشین، ۴۷۸؛ ابن‌اخوه، پیشین، ۱۶؛ بیگی، پیشین، ۶.

۱۰۷. ماوردی، پیشین، ۴۷۹.

قضایی را اجرا می‌کرد.[۱۰۸] محتسبان با اینکه قاضی نبودند، «بیشتر از بین قضات انتخاب می‌شدند»؛[۱۰۹] اما برخلاف قاضی، در مسائلی که با امنیت و نظم عمومی مربوط می‌شد و رسیدگی به آن نیازمند به سرعت بود، دخالت می‌کردند.[۱۱۰] در حقیقت برخی از کارها از تکالیف مربوط به قضات بود؛ اما چون «شأن مقام قاضی بالاتر از رسیدگی به برخی از مسائل بود، به مُحتَسِب واگذار می‌شد».[۱۱۱]

در خصوص شکل‌گیری نهاد حِسبه، نظر غالب تشکیل آن را به آغاز خلافت عباسیان و در دوره خلافت منصور، نیمه نخست سده دوم هجری، نسبت می‌دهد. در زمان این خلیفه، حِسبَه به‌عنوان یک منصب اداری رسمیت یافت.[۱۱۲] آنچه این گمانه را قوت می‌بخشد، موقعیت برتر بازار بغداد، پایتخت تازه تأسیس عباسیان بود که در زمان منصور عباسی بنیان نهاده شد.[۱۱۳] این موضوع را گزارش‌های تاریخی نیز تأیید می‌کنند. گزارش ابن‌سعد حاکی از شکل‌گیری نهاد حِسبَه نخست در کوفه و سپس در بغداد است. او می‌نویسد: «عاصم بن سلیمان احول با کنیه اباعبدالرحمن، از موالی بنی‌تمیم، در خلافت ابی‌جعفر [منصور] قاضی مداین بود. او در کوفه بر حسبه جهت نظارت بر پیمانه‌ها و اوزان تعیین شده بود».[۱۱۴] خواجه نظام‌الملک طوسی بر همین موضوع تأکید می‌کند که حیطه کار حِسبَه، نظارت بر بازار بوده تا غشی و خیانتی نکنند.[۱۱۵] ابن‌اخوه نیز چنین دیدگاهی را مطرح کرده که «مُحتَسِب باید همواره بازارها را مراقبت کند و به بازاریان و فروشندگان و دکان‌ها و راه‌ها و ترازوها و وزنه‌ها سرکشی کند و این کار را غفلتاً انجام دهد و به هنگام بازرسی باید شخص امین و کاردان و استوار و مقبول‌القول همراه او باشد».[۱۱۶] از این گزارش‌ها استنباط می‌شود که فعالیت مُحتَسِب در آغاز چندان گسترده نبوده و مأموریتش

---

۱۰۸. لوئی گارده، اسلام دین و امت، ترجمه رضا مشایخی (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۵۲)، ۳۰۵.

۱۰۹. متز، پیشین، ۴۵۸.

۱۱۰. حسن، پیشین، ۴۲۷.

۱۱۱. ماوردی، پیشین، ۱۴۳؛ احمدبن علی مقریزی، المواعظ والاعتبار بذکر الخطط والاثار (المعروف بالخطط المقریزیّه)، جلد ۲ (قاهره: بولاق، ۱۲۷۹ ق)، ۲۰۸.

۱۱۲. جهانبخش ثواقب و شهاب شهیدانی، «کارکرد نهاد حِسبَه در برقراری امنیت اجتماعی شهرها»، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ۷، ۲۴(۱۳۹۵)، ۸۲.

۱۱۳. احمد بادکوبه هزاوه، «اولین نشانه‌های نهاد حسبه در سرزمین‌های اسلامی»، فصلنامه تاریخ اسلام، ۲، ۷(۱۳۸۰)، ۱۳۱.

۱۱۴. محمد ابن‌سعد، الطبقات الکبری، جلد ۷، تحقیق محمد عبدالقادر عطا (بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۰ ق)، ۱۹۰.

۱۱۵. حسن بن علی نظام‌الملک طوسی، سیاست‌نامه، تصحیح عباس اقبال آشتیانی (تهران: اساطیر، ۱۳۸۰)، ۵۱.

۱۱۶. ابن‌اخوه، پیشین، ۲۰۶.

محدود به نظم بازار، وارسی اوزان و نظارت بر مغازه‌های عراق بوده است، اما با گذشت زمان، ابعاد اجرایی و نظارتی آن بر نظم و امنیت بازار بغداد افزایش یافته است و آنگاه در خلافت منصور سازمان‌یافته‌تر و با وظایف مشخص در مقوله بازار عمل می‌کرده است. روشن است که نهاد مُحتَسِب مسئولیت نظارت بر اماکن عمومی همچون بازار بغداد را بر عهده داشته و پیوسته نقش مهمی در حفظ امنیت و ایجاد نظم اجتماعی در شهر بغداد ایفا کرده است.

نهاد حِسبه وظیفه تأمین عدالت و اجرای قوانین را داشت تا از تضییع حقوق افراد و ایجاد نظام عدالتی مطلوب اطمینان حاصل کند. «هرگاه این نهاد به وظایف خود به‌درستی عمل می‌کرد، جامعه از سلامت و امنیت و نظم مطلوبی برخوردار بود».[۱۱۷] دایره کار این نهاد گسترده بوده و در مواقعی با بررسی و نظارت مداوم بر عملکرد مقامات و افراد عمومی می‌توانست از وقوع فساد و سوءاستفاده‌ها جلوگیری کرده و امنیت اداری را تضمین کند. همچنین با پاسخگویی به شکایت‌ها و اعتراضات مردم، اعتماد عمومی به نظام اداری و قضایی را تقویت نماید. چنان‌که نویسندگان آیین‌نامه‌های حِسبه گفته‌اند «اگر قاضی‌ای از رسیدگی به کار مدعیان ابا کند و احکام متوقف و فریاد اهل دعوی بلند شود، مُحتَسِب باید او را به وظیفه‌اش آشنا سازد». سپس حکایتی را در این زمینه نقل کرده‌اند که روزی ابراهیم بن‌بطحاء ـ که حسبت دو جانب بغداد را بر عهده داشت ـ بر درِ خانه ابوعمرو بن حماد، قاضی‌القضات گذشت و شاکیانی را دید که بر در نشسته‌اند و منتظر ابوعمرو هستند تا به داوری نشیند، در حالی که آفتاب سرزده بود و هوا گرم شده بود. ابراهیم (مُحتَسِب)، حاجب خود را فراخواند و گفت: قاضی را بگو که مردم بر در زیر گرمای آفتاب نشسته و از انتظار در رنج‌اند، یا به محاکمه بنشین یا آنکه عذر خود را بگو تا بازگردند.[۱۱۸]

افزون بر این مُحتَسِب وظیفه داشت که کسی را که در مجلس محاکمه بی‌خردی می‌کرد، یا قاضی را طعن می‌کرد، یا به حکمش گردن نمی‌نهاد، تعزیر کند و اگر قاضی را می‌دید که بر کسی خشم گرفته، دشنامش می‌داد یا کینه می‌ورزد، او را این برخوردها بازدارد و پندش دهد و از خدا بترساند.[۱۱۹] در صورت لزوم برای تعزیر و تأدیب و حفظ مصالح عمومی شهر[۱۲۰] در برخورد با عمل مجرم، می‌توانست «در کار خود از درشتی و خشونت بهره بگیرد»[۱۲۱] و به تعبیری، مرتبه سوم حِسبَت را که با «رَدع و زجر» همراه بوده، اجرا نماید.[۱۲۲] حتی در مواقعی می‌توانست از «سلاح

---

۱۱۷. ثواقب و شهیدانی، پیشین، ۸۲.

۱۱۸. ماوردی، پیشین، ۵۰۷؛ ابن‌اخوه، پیشین، ۱۹۷؛ ابن‌جوزی، پیشین، جلد ۱۳، ۳۰۷.

۱۱۹. ابن‌اخوه، پیشین، ۱۹۷.

۱۲۰. ابن‌خلدون، پیشین، جلد ۱، ۴۳۳.

۱۲۱. ماوردی، پیشین، ۴۸۱.

۱۲۲. محمد ابراهیم باستانی پاریزی، «مُحتَسِب که بوده است؟»، مجله بررسی‌های تاریخی، ۳، ۵(۱۳۴۷)، ۱۷۸.

استفاده کند و یا فرد خطاکار را به‌قدر ضرورت کتک[۱۲۳] بزند».[۱۲٤] همچنین می‌توانست برای اجرای احکام، از شُرطه کمک بخواهد.[۱۲۵] بدین ترتیب حِسبه با مقابله با تخلفات و نقض قوانین تلاش می‌نمود تا از افزایش جرم و تخلفات جلوگیری کند و امنیت اجتماعی را تضمین کند.

مُحتَسِب برای دفاع از حقوق افراد جامعه، مانع کسانی می‌شد که به اخته کردن انسان و حیوان می‌پرداختند و مرتکب را تنبیه می‌کرد و اگر سزاوار قصاص یا پرداخت دیه بود، به انجام دادنش مجبور می‌ساخت.[۱۲٦] در بخش حقوق عمومی مردم، مُحتَسِب بر تأمین آب شرب شهر، بازسازی برج و بارو و کمک به راه‌ماندگان، بازسازی مساجد محلات و بازارها یا مساجد جامع نظارت می‌کرد.[۱۲۷] یکی دیگر از وظایف مُحتَسِب، «جلوگیری از کلاهبرداری و تنظیم روابط کارگری بود. مثلاً باید مانع کاهش حقوق کارمندان یا افزایش فشار کار بر آنان توسط کارفرما می‌شد. اگر کارفرما چنین می‌کرد، مُحتَسِب می‌بایست مجازاتی درخور بر او اعمال می‌کرد.[۱۲۸] دیگر اینکه می‌بایست بر ترتیباتی که بر اهل ذِمّه تحمیل شده بود تا از مسلمین متمایز گردند، نظارت می‌کرد. چنان‌که «اگر نصرانی ذِمّی را بی زُنار یا یهودی ذِمّی را بی‌علامت[۱۲۹] یافتند، او را به همان حال حاضر کند تا کاردار وی را کیفر دهد».[۱۳۰]

حِسبَت می‌توانست نسبت به دعاوی کم‌فروشی یا تقلب در پیمانه و وزن و آنچه به غش یا تدلیس در مبیع یا ثمن و تأخیر بدهکار در پرداخت بدهی در فرض وجود شاکی دخالت کند[۱۳۱] و

---

۱۲۳. اگر رفتار فرد بزهکار به‌طور واضح و فوری تهدیدی برای نظم عمومی یا اخلاق اجتماعی محسوب می‌شد، مُحتَسِب با توجه به احکام و اصول اسلامی و ضرورت و تناسب با نوع تخلف مجاز بود به زور یا تنبیه بدنی متوسل شود؛ اما در جرایمی مانند سرقت یا زنا، نمی‌توانست مجازاتی اعمال کند و صرفاً می‌توانست به قاضی ارجاع دهد تا حکم قانونی صادر شود.

۱۲٤. خنجی، پیشین، ۱٦٤.

۱۲۵. حسن، پیشین، ۴۲۸.

۱۲٦. ابن‌اخوه، پیشین، ۱۹۰.

۱۲۷. ماوردی، پیشین، ۴۸۶.

۱۲۸. آنتونی بلک، تاریخ اندیشه سیاسی اسلام (از عصر پیامبر تا امروز)، ترجمه محمدحسین وقار (تهران: اطلاعات، ۱۳۸۵)، ۱۳۸.

۱۲۹. طبق موازین اسلامی، اهل ذمه (افراد غیرمسلمان) که در قلمرو مسلمانان زندگی می‌کردند، از برخی حقوق و آزادی‌ها برخوردار بودند. در عین حال بر اساس فقه اسلامی و بر اساس شرایط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی زمانه محدودیت (استفاده از زنار) داشتند. با اینکه ممکن است این نوع نظارت غیرعادلانه باشد و آنها از حقوق انسانی و اجتماعی خود محروم باشند، اما با هدف حفظ هویت اسلامی جامعه و جلوگیری از اختلاط و بی‌احترامی به نمادهای اسلامی صورت می‌گرفت.

۱۳۰. ابن‌اخوه، پیشین، ۲۰۷؛ لمبتون، سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام، پیشین، ۱۴۸.

۱۳۱. ماوردی، پیشین، ۴۷۹.

مدعی‌علیه را به شرط مکنت به ایفای حق مجبور سازد.[۱۳۲] افزون بر این مُحتَسِب موظف بود که با درویشان سائل دوره‌گرد و کسانی که اخبار و داستان‌های بی‌پایه می‌گفتند و مانع فریضه نماز جمعه می‌شدند، برخورد کند و مأمورانی برای کمک به خادمان (مساجد جامع برگزارکننده نماز جمعه) بفرستد تا نظم را برقرار نمایند.[۱۳۳]

با این اوصاف مشخص می‌شود که نهاد حِسبَه در دوره خلافت منصور نقش مهمی در حفظ امنیت و ایجاد نظم اجتماعی در شهر بغداد داشت و با تقویت امنیت اداری و قضایی به ایجاد اعتماد عمومی به نظام دادرسی کمک کرد. البته ارتباط مُحتَسِب با بازار و اصناف گاه می‌توانست خطراتی را به بار آورد که نیازمند تدبیر بود. چنان‌که پیش‌تر نیز اشاره شد، چون مُحتَسِب بغداد به علویان گرایش نشان داد، امنیت بغداد به خطر افتاد و منصور بازار شهر را به بیرون از بغداد انتقال داد. به روایت مورخان، منصور عباسی، ابوزکریا یحیی پسر عبدالله را به سال ۱۵۷ هجری به مُحتَسِبی بغداد و بازارها گماشته بود؛ در آن وقت بازار در شهر بود و منصور کسانی را که با محمد و ابراهیم پسران عبدالله بن حسن قیام کرده بودند، تعقیب می‌کرد؛ اما این مُحتَسِب به آنها گرایش داشت و به تحریک مردم علیه منصور پرداخت.[۱۳٤] منصور پس از سرکوب قیام ابراهیم، در همان سال این مُحتَسِب را به دار آویخت.[۱۳۵]

نتیجه‌گیری

منصور خلیفه عباسی، با توجه به اهمیت نقش امنیت و استقرار نظم در خلافت خود، با دوری جستن از کانون‌های مخالف، نخست با تدابیر امنیتی مهم به ساخت بغداد پرداخت. سپس برای برقراری امنیت به تقویت و توسعه نظام قضایی در بغداد تازه‌تأسیس توجه ویژه‌ای نشان داد تا این نهاد بتواند بهترین خدمات قضایی را در جهت ایجاد نظم و امنیت در این شهر ارائه کند. منصور با ایجاد و تقویت نهاد قضا، انتخاب قضات شایسته، تقسیم وظایف و مسئولیت‌ها، تبدیل نهاد قضا به یک ساختار سازمان‌یافته، حمایت از فقه و اجتهاد در حل مسائل حقوقی، نظارت بر عملکرد قضات، علنی‌تر کردن دادگاه‌ها و توجه به حقوق افراد و برقراری عدالت، نقش مؤثری در شکل‌گیری و توسعه نظام قضایی اسلامی در دوران عباسیان ایفا کرد. این اقدامات به‌تدریج به ایجاد یک نظام حقوقی منسجم و مؤثر منجر شد که تأثیرات آن تا دوران بعدی نیز ادامه یافت. با توجه به نقش‌های مهم نهادهای شبه‌قضایی مانند حِسبَه و شُرطه در ساختار قضایی و برقراری

---

۱۳۲. ابن‌اخوه، پیشین، ۲۸.

۱۳۳. همان، ۱۷۹.

۱۳٤. طبری، پیشین، جلد ۱۱، ۴۹۱۹؛ ابن‌اثیر، پیشین، ۲۱۹.

۱۳۵. طبری، پیشین، جلد ۱۱، ۴۹۷۴.

عدالت، امنیت و حفظ حقوق اجتماعی، منصور با سامان‌دهی این نهادها، از توان هرکدام برای امنیت و آرامش بغداد بهره گرفت. اجرای قوانین و اعمال حکم‌های نظام قضا باعث کاهش جرایم و تخلفات در شهر شد و به تقویت نظم اجتماعی انجامید. در این میان قضات به‌عنوان متولی دستگاه قضایی و دیوان عدل و به‌منظور اعمال عدالت، به صدور حکم‌های عادلانه و متناسب با جرم‌ها و اختلافات می‌پرداختند که منجر به حل‌وفصل اختلافات بین افراد و گروه‌ها می‌شد. این اقدامات باعث اعتماد عمومی به نظام قضایی و حفظ نظم و آرامش در جامعه می‌شد و امنیت اجتماعی را تقویت می‌کرد. نهاد حسبه با تنظیم روابط سالم بازار و صنوف با مردم و حفظ مقررات اسلامی شهر و نهاد شرطه به‌عنوان بازوی اجرایی نهاد قضا، امنیت و نظم اجتماعی بغداد را تقویت کردند. به نظر می‌رسد که عملکرد دستگاه قضا در این دوره بهتر از دوران پیش از خود بوده و درنتیجه در ایجاد نظم و امنیت بیشتر در جامعه موفق‌تر عمل کرده است. با توجه به چنین نتیجه‌ای پیشنهاد می‌شود که پژوهش‌های بیشتر در زمینه مقایسه نهاد قضای این دوران با دوره‌های پیش و پس از خود توسط دیگر محققان صورت گیرد.

فهرست منابع

- آبادی، محمد. «بحثی در پیرامون برید». نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه آذرآبادگان تبریز، ۲۹، ۱۲۲(۱۳۵۶)، ۲۰۸-۲۳۹.
- آربری، آ.ج و دیگران. تاریخ اسلام پژوهش دانشگاه کمبریج. ترجمه احمد آرام. تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۵.
- آذرنیوشه، عباسعلی. «جنبش شهرسازی در سده‌های نخستین خلافت اسلامی». فصلنامه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ۴، ۱۱(۱۳۹۲)، ۱۱۳-۱۳۴.
- ابن‌اثیر، عزالدین. تاریخ ابن‌اثیر، جلد ۹. ترجمه عباس خلیلی. به تصحیح مهیار خلیلی. تهران: شرکت سهامی چاپ و کتب ایران، بی‌تا.
- ابن‌اخوه، محمدبن احمد قرشی. آیین شهرداری (معالم القربه فی احکام الحسبه). ترجمه جعفر شعار. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰.
- ابن‌جوزی، عبدالرحمن. المنتظم فی تاریخ الامم و الملوک، جلد ۸ و ۱۳. تحقیق محمد عبدالقادر عطا. بیروت: دارالکتب العلمیه، بی‌تا.
- ابن‌خلدون، محمدبن عبدالرحمن. مقدمه ابن‌خلدون، جلد ۱. ترجمه محمد پروین گنابادی. تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۹۰.
- ابن‌سعد، محمد. الطبقات الکبری. تحقیق محمد عبدالقادر عطا. بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱٤۱۰ ق.
- ابن‌طقطقی، محمدبن‌علی‌بن‌طباطبا، تاریخ فخری (در آداب ملک‌داری و دولت‌های اسلامی). ترجمه محمد وحید گلپایگانی، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۶۷.
- ابن‌منظور، محمدبن مکرم. لسان‌العرب. جلد ۳ و ۱۵. بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴ ق.
- ابویوسف، یعقوب بن ابراهیم. الخراج. ترجمه محمدرحیم ربانی‌زاده. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۹.
- اشتری تفرشی، علیرضا و هاشم آقاجری. «جایگاه و توانمندی‌های سیاسی نهاد شُرطه بغداد». فصلنامه تاریخ و تمدن اسلامی، ۴، ۷(۱۳۸۷)، ۷۳-۸۷.
- اللیثی، سمیره. جهادالشیعه در دوره اول عباسی. ترجمه محمد حاجی‌تقی. قم: شیعه‌شناسی، ۱۳۸۴.
- امام شوشتری، محمدعلی. «تأثیر حقوق ایرانی روزگار ساسانی در گسترش حقوق اسلامی». مجله معارف اسلامی، ۱۳(۱۳۵۰)، ۵۱-۵۵.
- بادکوبه هزاوه، احمد. «اولین نشانه‌های نهاد حسبه در سرزمین‌های اسلامی». فصلنامه تاریخ اسلام، ۲، ۷(۱۳۸۰)، ۱۲۵-۱۳۶.
- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم. «مُحتَسِب که بوده است؟». مجله بررسی‌های تاریخی، ۳، ۵(۱۳۴۷)، ۱۶۵-۱۷۹.
- بلاذری، احمد بن یحیی. فتوح البلدان (بخش مربوط به ایران). ترجمه آذرتاش آذرنوش. تصحیح محمد فرزان. تهران: سروش، ۱۳۶۴.

- بلک، آنتونی. تاریخ اندیشه سیاسی اسلام (از عصر پیامبر تا امروز). ترجمه محمدحسین وقار. تهران: اطلاعات، ۱۳۸۵.
- بویل و دیگران، جی.آ. تاریخ ایران کمبریج (از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی دولت ایلخانان)، جلد ۵. ترجمه حسن انوشه. تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۱.
- بیگی، محمدحسن. «بررسی نهادهای نظامی و اجتماعی در خدمت ساختار قضائی خلافت عباسی». مطالعات تاریخی جنگ، ۴، ۱۴(۱۳۹۹)، ۱-۲۲.
- ثواقب، جهانبخش و شهاب شهیدانی. «کارکرد نهاد حِسبَه در برقراری امنیت اجتماعی شهرها». تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ۷، ۲۴(۱۳۹۵)، ۸۱-۱۰۴.
- ثواقب، جهانبخش. «کارکرد سیاسی ـ اجتماعی دیوان برید در خلافت عباسی». فصلنامه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ۸، ۲۶(۱۳۹۶)، ۹۱-۱۱۶.
- حجتی کرمانی، علی. سیر قضاوت در ادوار مختلف تاریخ. تهران: آوند دانش، ۱۳۷۹.
- حسن، ابراهیم حسن. تاریخ سیاسی اسلام. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: جاویدان، ۱۳۸۶.
- حورانی، آلبرت حبیب. تاریخ مردمان عرب. ترجمه فرید جواهرکلام. تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۴.
- خطیب بغدادی، ابوبکر احمدبن علی. تاریخ بغداد، جلد ۸ و ۹ و ۱۶. تحقیق بشارعواد معروف. اهتمام مصطفی الشکیری. بیروت: دارالمغرب الاسلامی، ۱۴۲۲.
- خنجی، فضل‌الله بن روزبهان. سلوک الملوک. با مقدمه و تصحیح محمد نظام‌الدین. حیدرآباد هند: جی. ام. پرینتینگ پریس،۱۳۸۶ ق/۱۹۹۶ م.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین. حبیب‌السیر، جلد ۲. با مقدمه جلال‌الدین همائی. تهران: خیام، ۱۳۸۰.
- دینوری، احمد بن داود. اخبارالطوال. ترجمه محمود مهدوی دامغانی. تهران: نی، ۱۳۸۴.
- زبیدی، محب‌الدین. تاج العروس من جواهر القاموس. بیروت: دارالفکر، ۱٤۱۰ ق.
- زکی‌پور، نعمت‌الله و مجید شموسی‌مطلق. «رودخانه‌های عراق و استراتژی‌های نظامی عباسیان». فصلنامه مطالعات تاریخی جنگ، ۳، ۴(۱۳۹۸)، ۲۳-۴۵.
- زیدان، جرجی. تاریخ تمدن اسلام. ترجمه علی جواهرکلام. تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۴.
- ساکت، محمدحسین. نهاد دادرسی در اسلام. مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۶۵.
- سمرقندی، نصرابولیث. بستان العارفین. بمبئی: کتابخانه اشاعه الاسلام، ۱۳۰٤ ق.
- طبری، محمد بن جریر. تاریخ طبری، جلد ۱۱ و ۱۲. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: اساطیر، ۱۳۹۰.
- عطار نیشابوری، محمدبن‌ابراهیم. تذکره‌الاولیاء. به کوشش آ. توکلی. بر اساس نسخه رنولد الن نیکلسون. تهران: بهزاد، ۱۳۸۴.
- فرهمندپور، فهمیه، احمدرضا خضری و محبوبه فرخنده‌زاده، «تحولات دیوان قضایی و تأثیر آن بر وضعیت و جایگاه قضاوت؛ از اوایل خلافت عباسی تا تسلط آل‌بویه بر بغداد». فصلنامه مطالعات فرهنگی، ۳، ۱۰(۱۳۹۰)، ۸۱-۱۰۲.

- قرشی بنایی، علی‌اکبر. قاموس قرآن، جلد ۶. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۶.
- کندی، ابوعمرمحمدبن یوسف. اخبار قضاه مصر. به روایت محمد عبدالرحمن البزاز. تحقیق و بررسی حسین انصار. قاهره: دارالکتب والوثائق القومیه، ۱۴۲۶ ق.
- کندی، ابوعمرمحمدبن یوسف. الولاه و القضا، جلد ۱. تحقیق محمدحسن اسماعیل و فریدالمزیدی. بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۴ ق.
- گارده، لوئی. اسلام دین و امت. ترجمه رضا مشایخی. تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۵۲.
- لمبتون، ان.ک.س. دولت و حکومت در اسلام (سیری در نظریه سیاسی فقهای مسلمان از صدر اسلام تا اواخر قرن سیزدهم). ترجمه محمد مهدی فقیهی. تهران: شفیعی، ۱۳۸۹.
- لمبتون، ان.ک.س. سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام. ترجمه یعقوب آژند. تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۱.
- ماوردی، علی بن محمد. آیین حکمرانی. ترجمه و تحقیق حسین صابری. تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳.
- متز، آدام. تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری. ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو. تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۸.
- مستوفی، حمدالله. تاریخ گزیده. به اهتمام عبدالحسین نوائی. تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۱.
- مسعودی، علی بن حسین. مروج‌الذهب و معادن الجوهر، جلد ۲. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۸۲.
- مسعودی، علی بن حسین. التنبیه والاشراف. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۸۱.
- مشکور، محمدجواد. تاریخ شیعه و فرقه‌های اسلام تا قرن چهارم. تهران: اشراقی، ۱۳۸۶.
- مظاهری، علی. زندگی مسلمانان در قرون وسطا. ترجمه مرتضی راوندی. تهران: صدای معاصر و علم و هنر، ۱۳۷۸.
- مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد. احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم. ترجمه علینقی منزوی. تهران: کومش، ۱۳۸۵.
- مقریزی، احمدبن علی. المواعظ والاعتبار بذکر الخطط والاثار (المعروف بالخطط المقریزیّه). قاهره: بولاق، ۱۲۷۹ ق.
- میرخواند، محمدبن‌خاوند شاه بن‌محمود. تاریخ‌روضه الصفا فی سیره الانبیاء و الملوک و الخلفا، جلد ۵. تصحیح جمشید کیان فر. تهران: اساطیر، ۱۳۸۰.
- نظام‌الملک طوسی، حسن‌بن‌علی. سیاست‌نامه. تصحیح عباس اقبال آشتیانی. تهران: اساطیر، ۱۳۸۰.
- وکیع، ابوبکر محمدبن خلف. اخبار القضاه. تحقیق عبدالعزیز مصطفی المراغی. قاهره، مصر: المکتبه التجاریه الکبری، ۱۳۶۶ ق.
- یعقوبی، ابن‌واضح. البلدان. ترجمه محمد ابراهیم آیتی. تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۸۱.
- یعقوبی، ابن‌واضح. تاریخ، جلد ۲. ترجمه محمد ابراهیم آیتی. تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۸۲.